

3

ІСЛАМОЗНАВСТВО В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ І НАПРЯМИ РОЗВИТКУ

Ю.М.Кочубей*

ІСЛАМОЗНАВЧІ СТУДІЇ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ АКАДЕМІКА А.КРИМСЬКОГО

А.Ю.Кримський є видатним вченим світового масштабу, визнаним фахівцем-орієнталістом, який присвятив життя дослідженню проблем Близького і Середнього Сходу. Навіть неспеціалісту ясно, що вивчати мови, літератури, історію чи етнографію народів цього регіону неможливо без глибокого проникнення в науку, що її називають ісламознавством або ісламологією. Життя людей цього регіону, приватне чи громадське, тісно пов'язане з релігією – Ісламом. Людям, знайомим з іудейсько-християнською традицією, часто не вдається зрозуміти специфіку впливу системи Ісламу як універсального регулятора всього існування мусульманина. Цілком зрозуміло, що в Лазаревському інституті східних мов у Москві він вивчав положення мусульманської релігії під час вивчення історії середньовічного Сходу і навіть на заняттях з арабської мови студенти займалися аналізом коранічних текстів.

Літератури, присвяченої мусульманству, в Росії було небагато, але А.Ю.Кримський намагався не пропускати новинок, що надходили із Заходу. Безпосереднє знайомство з Ісламом відбулося 1896-1898 рр. під час перебування на науковому стажуванні в Лівані.

І.Ю.Крачковський писав, що великі праці А.Ю.Кримського з арабістики та інших дисциплін виникли з необхідності викладання у Лазаревському інституті східних мов: «Большинство востоковедных работ и возникло у него из стремления удовлетворить потребности своих студентов; постепенно и быстро им была создана целая библиотека отсутствовавших раньше пособий по арабистике – и истории ислама...».¹ Думаю, що не тільки з інтелектуального

* Головний редактор журналу "Східний світ".

¹ Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. – Т. V. – М.-Л., 1958. – С. 118.

інтересу, а й з потреби заробити якусь копійку, бо був він бідним, вже з 1893 р. він стає співробітником редакції Енциклопедичного словника Брокгауза-Ефрона. Це співробітництво тривало багато років, пізніше (1910 р.) паралельно прилучилося співробітництво з відомим видавництвом братів Гранат – у підготовці теж багатотомної енциклопедії, публікація томів якої закінчилася вже в 30-і рр. за радянської влади і у ній публікувалися матеріали А.Ю.Кримського, хоч сам вчений був проскрибований.

У 1894 р. бачимо у 20-му півтомі на букви «И» та «К» цілий ряд статей, пов'язаних з Ісламом: іджтигад, імам, ісмаїліти, Кааба, кадї, Казиб. Статті молодого автора були змістовні, виважені і споряджені солідною бібліографією. Це вже стало рисою вченого – про що б він не писав, що б не досліджував, завжди він спирався на практично вичерпну бібліографію дотичних авторів, при чому багатьма східними і західними мовами. Водночас, тобто 1895 р., він рецензує переклади російською мовою важливих на той час праць про Іслам: «История Ислама с основания до новейших времен» Августа Міллера (СПб, 1895) та «Ислам в его влиянии на жизнь его последователей» пастора Йоганна Гаурі (Ташкент, 1893). Обидві рецензії побачили світ в «Этнографическом обозрении».¹ Молодий вчений вже мав достатньо ерудиції, щоб розглянути й проаналізувати книги відомих німецьких авторів.

У цей же період, до його поїздки на Схід відноситься і його зацікавлення суфійством. Досі це явище розглядали тільки з точки зору його впливу на розвиток поезії.

Його метод роботи полягав у тому, що він, дослідивши якусь частину проблеми, доповідав про результати своїх занять на засіданні Східної комісії Московського археологічного товариства (МАТ), членом якого він став. Так, у 1892 р. він доповідав про походження суфізму, а в 1893 р. про ісмаїлітський вплив на суфізм у III ст. гіджри, про розвиток суфізму у I, II, III ст.ст. гіджри. Потім ці повідомлення чи реферати були опубліковані у «Древностях восточных», які були «Трудами» саме Східної комісії МАТ. Після певного опрацювання ці матеріали склали дослідження «Нариси розвитку суфійства до кінця III століття гіджри», яке з'явилося, формально датоване 1895 роком, як окрема відбитка. Це – цілісна наукова праця про історію суфійства за перші три століття його існування. Він показує зародження і розвиток уявлень суфіїв, вплив

¹ Этнографическое обозрение. – 1895. – Кн. 24. – № 1. – С. 135-137; Кн. 27. – № 4. – С. 135-152.

на них християн, гностиків і неоплатонізму, поширення, особливо, в районах, де панував шиїзм. Все це він показує з посиланнями на арабські і перські джерела та книги європейських фахівців (всього у цій праці близько 50 сторінок, зносок 213).¹

З позиції позитивних історичних знань він розкриває причини появи у мусульманському суспільстві містицизму, аскетизму і пантеїстичних мотивів, що знайшли свій вияв у поезії. Цю, останню, тему він всіляко висвітлював у ряді своїх праць, які виходили під назвою «История Персии, ее литературы и дервишеской теософии», (перша така праця вийшла 1901 р.). Він і далі продовжував цікавитися суфізмом, про що свідчить доповідь на засіданні Східної комісії МАТ у лютому 1906 р. «Картини з історії суфійського життя в IV в. гіджри».

Слід зазначити, що начерк історії суфізму за три століття не втратив свого значення і у наші часи. Про що свідчить той факт, що цю працю у 1960-1961 рр. було перекладено англійською мовою і надруковано в лондонському журналі «The Islamic Quarterly».²

Важливу роль у науковій біографії (не в доробку) займає праця про іслам, що вийшла у Москві 1899 р. і нараховує 120 сторінок. Повна її назва «Мусульманство и его будущность. Прошлое ислама, современное состояние мусульманских народов, их умственные способности, их отношения к европейской цивилизации». Не можна сказати, що такий заголовок вдалий, в ньому бачимо явний вплив модних тоді в Європі ідей і реакцію на недавній побут в Лівані, що перебував під жорстоким османським режимом, який засуджували як прихильники нових демократичних ідей в Європі і в самій Туреччині, так і ті лицеміри на Заході, що творили обґрунтування для імперіалістичних зазіхань на шматки території Османської імперії. Тому й деякі його твердження сформульовані за допомогою застарілих термінів і видаються незрілими. Хоча конкретний матеріал не давав підстав вважати автора якимось ісламофобом чи тюркофобом. В усякому разі праця його викликала багато відгуків, в основному позитивних, але були й відгуки «ображених мусульман». Праця ця була перекладена і видана вірменською мовою, якраз коли відбулися відомі тюрко-вірменські сутички, які знайшли продовження вже в наші дні.

Відомо, що після повернення з відрядження А.Ю.Кримський

¹ Очерк развития суфизма до конца III века гиджры. – М., 1895.

² The Islamic Quarterly. – London. – 1960. – Vol. 5. – № 3-4. – pp. 109-125; 1961. – Vol. 6. – № 3-4. – pp. 79-106.

захистив дисертацію і став професором Лазаревського інституту. Робота зі студентами поставила його перед необхідністю підготувати посібники, які б допомагали їм хоча б підготуватися до екзаменів. То ж 1901 р. з'являється його праця «Іслам, його виникнення й найстаріший період його історії. Посібник до лекцій з історії Сходу, читаних на 2 курсі Лазаревського інституту (Москва, 1901.– 525 с.). Наступного року виходить ще два посібники: «Лекції по Корану. – Вип. I. – Сури найстарішого періоду. Переклад з поясненнями» (М., 1905.– 1909.– 69 с.), а також «Джерела для історії Мухаммада і література про нього. Від Орви до Ібн Ісхака з Ібн Хішамом.– М., 1902». Історію життя Пророка, складену Ібн Хішамом, він перекладав і опрацьовував пізніше (наприклад, у 1906, 1909, 1910 рр.), бо на ті часи, та й тепер, це одне з найважливіших джерел біографії пророка мусульман.

У 1904 р. ним вдруге видано працю «Історія мусульманства» і перевидано українською мовою в Австро-Угорщині у Львові «Мусульманство і його будучність» як нове, перероблене видання московського тексту.

«Історія мусульманства» вперше побачила світ 1901 р. літографічним способом. Книга складалася з перекладів і текстів, опрацьованих авторитетними європейськими ісламологами того часу – Р.Дозі, І.Гольдцієром та самостійними нарисами та доповненнями А.Кримського. На той час це стало важливою подією в російському сходознавстві. Перу А.Ю.Кримського належали такі матеріали: Передмова; Джерела і посібники для вивчення історії Мухаммеда; Коран, сунна (передання) і легенди. А. Коран. 1. Література про Коран. Історія Корану (9-11 розділи). Б. Сунна (передання) – (1-й розділ); Додаток – Про посібники для вивчення мусульманського права.

Оскільки перші праці вченого про іслам викликали певну критику з боку російських мусульман, то у «Передмові» він присвятив значне місце поясненню своєї позиції, відкидаючи звинувачення в упередженості, антиісламізмі та тюркофобії.

Тут якраз варто зазначити, що зовсім несподівано А.Ю.Кримський став жертвою звинувачень у наші дні, коли він не може дати відповідь своєму нападникові. Це можна назвати подарунком з колишнього СРСР. Наприкінці 1992 р. раптом в англійському журналі "Central Asian Survey" ("Центральноазіатський огляд") з'явилася стаття під назвою "Расизм в російській ісламістиці:

Агатангел Кримський".¹ Автор її – Марк Батунський (1933-1997) – відомий як спеціаліст із критики західноєвропейської ісламології. Емігрувавши на Захід, він викладав у багатьох навчальних закладах Європи. У статті подано непривабливий портрет А.Ю.Кримського як людини і вченого. Зокрема у першому ж абзаці зазначено, що вчений "був широко відомий як український націоналіст", а в другому, що він "збагатив концептуальні ресурси російського расизму". Логіка, принаймні, дивна. За об'єкт критики він взяв згадувану ранню працю вченого "Мусульманство и его будущность" (М., 1899). Ніяк не маючи змоги зробити з Агатангела Юхимовича антисеміта, Батунський зробив з нього ісламофоба і тюркофоба, чи не головного в Росії, забувши, що в Росії була ціла сходознавча школа, центром якої була Казань, ісламофобська за природою і місіонерська за призначенням, ніби не було ні Ільмінського, ні Остроумова, ні вже "радянського" Климовича.

Прочитавши працю Кримського, бачимо, що там є справді, з точки зору сучасної науки, неточні і не виправдані висловлювання ще молодого вченого, який дійсно дуже критично ставився до порядків в Османській імперії, що тоді перебувала у стані кризи, мала жорстокий режим і пригнічувала десятки народів. Як відомо, після Першої світової війни вона розпалася. Крім того, він вживав характерне у ті часи слово "раса", як ми вживаємо тепер слово "спільнота", без будь-якого пов'язання з антропологією, тобто воно із сучасним поняттям расизму нічого не має спільного. Так, наприклад, його вживав французький вчений Е.Ренан (1823-1892 рр.). Відомо, що були часи, коли вживали слово "породи" в сучасному розумінні "нації".

Вся наступна діяльність, наукова і практична, особисті контакти з мусульманами і походження А.Ю.Кримського свідчить, що він ставився із симпатією до тюрків і мусульман взагалі, але, як і вся європейська інтелігенція того часу, не сприймав османських порядків. Захищати Російську ж імперію йому не було ніякого резону, вже хоча б тому, що він справді давно був українським патріотом.

Робити з українського вченого якогось тюркофоба й ісламофоба в наші дні немає підстав. Я відношу цю статтю до виявів тогочасної політичної боротьби агонізуючому Радянському Союзу, коли противники незалежності України, - "ідеологічні

¹ Batunsky, Mark Racism in Russian Islamology: Agafangel Krinsky // Central Asian Survey. – Vol. II. – No 4. – P. 75-84.

бійці" – дуже активно працювали над створенням негативного образу, або, як тепер кажуть, "іміджу" України і українців. До речі, Марк Батунський народився у м.Луганську. До нього, як пише автор некролога, відомий радянський релігієзнавець Є.Рашковський, прислухалися й "у вищих сферах".

То ж реакцію вченого у 1904 р. на критику можна вважати і відповіддю критикам сучасним. Він писав (цитую мовою оригіналу): "...искать в моих сочинениях антипатию или высокомерное отношение к Мухаммеду может только умышленная злая воля, и если мной или кем другим выдвигаются насвет мелочные, скажем даже, темные черты в облике Пророка, то ознакомление с ними, несколько не должно, да и не может сделать Пророка менее симпатичным или менее почтенным в глазах тех, кто до знакомства с этими чертами относился к нему с симпатией и уважением".¹ І далі він писав: "Отклоняю от себя и другое обвинение... – будто бы я враждебно отношусь к симпатичной, искренней, нелживой, добросовестной, трудолюбивой тюркской расе, с которой я к тому же сам связан известными узами крови. Никакой враждебности я к ней не провожу...".² Разом з тим він Османську імперію називає «розсадником мусульманського фанатизму, застою і всякої несправедливості». Своє ставлення до ісламу він чітко висловив у своєму інтерв'ю газеті «Столичная молва» 26 листопада 1912 р. під рубрикою «Ислам и христианство»: «Нема жодних підстав говорити, що начебто в релігійному світосприйманні і в расових особливостях ... мусульман лежить щось вороже до християнства і таке, що дає виправдання неіснуючій війні «хреста» з «півмісяцем». Як бачимо, він вже у ті роки відкидав ідею релігійно-цивілізаційних воєн, яку сьогодні досить успішно підсовують американські неоконсерватори з Саму елем Хантінгтоном.

Продовжуючи працювати над проблемами ісламознавства, у 1912 р. він видає невелику, але цінну роботу – продовження (ч.3) «Історії мусульманства», яка складається з двох розділів: 1. Ваххабіти та 2. Бабізм та бехайство. Взагалі, слід відзначити, що окрім ортодоксального суннітського ісламу А.Ю.Кримський приділяв значну увагу й шиїзмові, а також різним течіям у мусульманстві, включаючи ті, які вважалися еретичними. Крім статей про ваххабітів в Енциклопедіях Брокгауз-Ефрон та Бр. Гранат, він вмістив статті про

¹ Крымский А.Е. История мусульманства. – Изд. 3-е.– Москва-Жуковский, 2003. – С.26.

² Там само. – С. 29.

ісмаїлітів, ібадитів, бабізм, хариджитів, нусайритів, кадаритів, карматів, мутазилітів, езидів, сенуситів, описав мюрідизм як характерне для Північного Кавказу явище. Десятки статей присвячено різного роду пов'язаних з Ісламом понять і реалій.

Важливе місце в науковій спадщині вченого займають його праці з арабістики. На жаль, ці праці на сьогодні практично недоступні. Подібно до того як у своїй великій праці з іраністики він вказував, що вони присвячені історії Персії, її літературі, а також «і дервішській теософії», книги з арабістики мали назву «История арабов и арабской литературы, светской и духовной (Корана, фькха, сунны и пр.)». У них розглядалася також проблематика коранознавства та мусульманського права. (1911, 1912 [оновлене видання], 1913).

Цікавили його й питання мусульманської освіти, про що свідчить розвідка про каїрську мечеть аль-Азгар під назвою «Всемусульманский университет при мечети Азхар в Каире, его прошлое, его современная наука, печать и журнальная деятельность» (1903), а також «Школа, образованность и литература у российских мусульман» (1904). 1928 р. матеріал про аль-Азгар він включив до виданої спільно з О.Боголюбським українською мовою публікації «Школа, письменство й освіта в турецько-арабських краях за передреволюційної доби на грані ХІХ – ХХ вв.».

Важливою для розуміння шиїзму, а сьогодні й актуальною, є його надрукована українською мовою вже після революції розвідка про перський театр, що була фрагментом ІІІ тому «Історії Персії та її письменства» (1915). Називалася вона розважливо: «Перський театр, звідки він узявся і як розвивавсь» (Київ, 1925). Попри таку дещо старомодну назву книги, це – дуже багата змістом, побудована на результатах «польових досліджень», праця. Наведемо її зміст: а) Релігійні мохарремські містерії («Те'зіє-шебіг»); б) Сад Фатими, дочки Мухаммедової (одна з те'зійних п'єс); в) Шиїтське свято «Омер-кошан» («День Омерового вбиття») і зв'язана з ним літературна творчість; г) Світський театр.

До цієї праці було додано три розвідки М.Левченка, теж побудовані на конкретному матеріалі. І сьогодні книга ця читається з великим інтересом і може багато чого дати етнографові й ісламознавцю.

Вплив ісламу на життя народів Близького і Середнього Сходу не залишався поза увагою вченого і в його останніх працях, таких як

«История новой арабской литературы»¹ і «Низами и его современники».² Він звично фіксував суфійські вияви, роль ортодоксії і, особливо, в книзі про арабську літературу ХІХ–ХХ ст., – нові явища в релігійному житті. На жаль, дописати цю працю, про яку акад. І.Ю.Крачковський писав, що «столь обширно задуманного опыта ни в нашей, ни в западной науке еще не было...»³ академіку А.Кримському не судилося, - він став жертвою режиму.

Прикро, що його ісламологічній спадщині, за винятком кандидата філологічних наук Т.Ф.Маленької, що працює над суфійською тематикою, уваги у нас приділяється мало. А навіть цей наш огляд показує, що сучасні дослідники ще багато можуть почерпнути з тих наукових скарбів, які нам залишив А.Ю.Кримський.

Г.М.Кулагіна*

СТРАТЕГІЇ СУЧАСНОГО ІСЛАМОЗНАВСТВА

Події останніх років призвели до перегляду концепції “біполярного світу”. Стало очевидним, що осмислення перспектив всесвітньої історії через концепт “формація”, який ґрунтувався на теорії “класів” і “класової боротьби”, втратив своє чільне місце у вітчизняній історії. Відтак, дедалі перспективнішою стає ідея “осягнення історії” шляхом співставлення та аналізу різних цивілізацій, моделі яких будуються на основі відмінних між собою типів культур і, передусім, різних релігій. Проте слід констатувати не лише суттєву зміну світоглядних парадигм при осмисленні сучасних реалій, а й те спільне, що їх об’єднує. Спадком, який залишився нам від попередніх часів і виступає однією з домінант сучасної науки, є розгляд розвитку через конфлікт, зіткнення, “єдність і боротьбу протилежностей”. Саме такий погляд превалює при оцінці нашої доби як конфліктної, що пояснюється несхожістю культурних традицій, які “вкорінені” у різні релігії. Зрозуміло, що аналогічні пояснення ведуть до невтішних прогнозів,

¹ Крымский А.Е. История новой арабской литературы. ХІХ начало ХХ века. – Москва, 1971.

² Крымский А.Е. Низами и его современники. – Баку, 1981.

³ Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. – Т. V. – М.-Л., 1958. – С. 176-177.

* Науковий співробітник Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України, кандидат філософських наук.